

Received: 24.11.2018

Accepted: 03.01.2019

Published: 10.01.2019

JOTS, 3/1, 2019: 41-53

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Uygurlar ve Uygurca İle İlgili Kayıtlar*

Records on Uyghurs and Uyghur Language in Dîvân Luyât at-Turk

Mihriban TURSUN AYDIN

(Malatya/Turkey)

E-mail: mihriban.tursun@yahoo.com

Mahmûd al-Kâshgarî could be considered as a Turkish language scientist since he determined the phonetic, morphological, semantic and etymological properties of the words in his immortal work, Dîvân Luyât at-Turk. The article aimed to examine the records that were referred as Uyghur dialect and the records that included the name Uyghur. The different translations of Dîvân Luyât at-Turk were compared when the records were scrutinized.

Key Words: Dîvân Luyât at-Turk, Qarakhanid Turkish, Uyghurs.

---

* Bu makale, X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda (17-19 Ekim 2018, Eskişehir) sunulan bildirinin yeniden düzenlenmiş biçimidir.

Giriş

Uygur adı, Köktürk harfleriyle yazılmış eski Türk yazıtlarında 10 kez tespit edilmiştir. Bunlardan Şine Usu yazıtının kuzey yüzünün 3. satırında *on uygur*; Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırında, Tes yazıtının batı yüzünün 4. satırında, kuzey yüzünün 1 ve 5. satırında, doğu yüzünün 1. satırında, güney yüzünün 4. satırında, Tariat yazıtının kuzey yüzünün 2. satırında, Suci yazıtının 1. satırında, Yenisey bölgesi yazıtlarından İyme I (E 73) yazıtının 7. satırında ise *uygur* olarak tespit edilmiştir. Bu örnekler içerisindeki en eski tarihli kayıt Bilge Kağan yazıtının doğu yüzünün 37. satırındaki olmalıdır.

Satır şöyledir:

[anta sünjü]şdüm süsin sançdım içikigme içikdi bodun boltı ölügme ölti seleje kudi yorıpan karagan kısılta ewin barkın anta buzdum <...> yışka agdı uygur eltewer yüzçe erin il[gerü tezip bardı] <...>

“Orada savaştım. Askerlerini mızrakladım. Tâbi olanlar tâbi oldu, halk oldu. Ölenler öldü. Selenge Irmağı (boyunca) aşağı doğru ilerleyip Karagan Geçidi’nde evini barkını orada yıktım <...> (ormanlı) dağlarına tırmandı. Uygur elteveri yüz kadar adamıyla doğuya doğru kaçıp gitti. <...>” (Aydın 2018: 14).

Yenisey bölgesi yazıtlarında, yalnızca İyme I (E 73) yazıtının 7. satırında tespit edilen Uygur adının geçtiği satır ise şöyledir:

teyr<i> élimke er erdemim üçün uygur kanda berü kel[tim]

“Kutlu yurduma, erkeklik kahramanlığım için Uygur kağanından geri geldim.” (Aydın 2015: 142).

Yazıt, muhtemelen Uygur Kağanlığı döneminde, Uygurlara gönderilen bir elçiye aittir. 744-840 yılları arasında, bugünkü Moğolistan coğrafyasına egemen olan Uygur Kağanlığı göz önüne alındığında bu yazıtın, 840 tarihinden önce yazılmış ve dikilmiş olması gerekir.

Araştırmacılar, Tes, Tariat, Şine Usu ve I. Karabalgasun yazıtlarının Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar olduğunda aynı kanaattedir. 2012 yılının sonlarında Xi’an’de bulunan Karı Çor Tegin yazıtındaki damganın Şine Usu yazıtının kuzey yüzündeki damgayla aynı olması, bu yazıtın da Uygurlardan kaldığını gösterir. Hoyto-Tamır yazıtları da Uygur Kağanlığı döneminden kalan yazıtlar arasında kabul edilir. Geri kalan II. Karabalgasun, Sevrey, Suci, Gurvaljiin Uul ve

Arhanan yazıtlarının da Uygurlardan kaldığı yönünde genel bir kabul bulunduğu söylenebilir. Konunun ayrıntısı için bk. (Aydın 2018: 31-32).

Uygurlarla ilgili bu ilk kayıtlardan sonra, 763 yılında Maniheizmi devlet dini olarak kabul eden Bögü Kağan (= 牟羽可汗 *Mouyu kehan*) ve maiyetindeki Uygurlar, 840 yılında, kuzeyden gelen Kırgız baskınından sonra, Çin'in kuzey bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. Ana hatlarıyla Turfan (吐鲁番) ve Gansu (甘州) bölgelerine yerleşen Uygurlar, buradaki bazı kentlerde Budist öğretiye meylederek yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Çin'in kuzey ve kuzeybatı bölümlerinde yer alan bu kentlerden bazıları şunlardır: Qinzhou (秦州), Liangzhou (涼州), Ganzhou (甘州), Suzhou (肅州), Guazhou (瓜州) ve Shazhou (沙州) yani Dunhuang (敦煌). Bu kentlerden başka, günümüz Uygur bölgesindeki Yanqi (焉耆) yani Türkçe adıyla Karaşahr'ı da saymak gerekir. Eski Türk yazıtlarından Köl Teğin Güney 3 ile Bilge Kağan Kuzey 2-3. satırlarda tespit edilen *tokuz ersin*'in Karaşehir'i gösterdiği öne sürülmüştür (Aydın 2016: 147). Ayrıca bazı Uygur metinlerinde geçen Solmi adıyla da aynı yerin kastedildiği belirtilmiştir. Solmi adı, Maitrisimit'in Kumul (Hami) yazmasında Üç Solmi olarak tespit edilmiştir (Zieme 2009: 260). ZIEME'nin *solmi* olarak belirlediği yer, *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te *sülmi* biçiminde verilmiş ve Uygurların beş kentinden biri sayılmıştır (Atalay 1992 I: 113). *Dîvânu Lugâti't-Türk* naşirlerince çoklukla *Sülmi* okunan yer adı, Tahsin Banguoğlu tarafından eski Uygurca aslına uygun olarak *Solmi* okunmuştur (1958: 98).

Uygurların İslam sonrasındaki durumları ile özellikle ilk Müslüman Türk devleti olarak tanınan Karahanlıların kurucu boyunun Karluklar mı yoksa Uygurlar mı olduğu konusu tartışmalıdır. Kurucu boy olarak Karlukları gösterenler bulunduğu gibi Uygurları gösteren araştırmacılar da bulunmaktadır. ERCİLASUN, *Dîvânu Lugâti't-Türk ve Uygurlar* adlı makalesinde konuya farklı bir bakış açısı getirerek Kâşgarlı Mahmud'un belirlediği Uygurların bir bölümünün Müslüman Karahanlı tebaası olduğunu ve o dönemde bunlara Uygur denmediğini belirtir. Bir bölüm Uygurlar ise Kuça kenti ve kuzeyinde yer alan Koço (= 高昌 *Gaochang*) ve civarında yaşayan Budist Uygurlar idi. ERCİLASUN'a göre, bir diğer Uygurlar ise daha doğuda Tangutlara tâbi olan Uygurlar idi ki Kâşgarlı Mahmud'un "en azılı kâfirler" dediğinin bunlar olduğunu belirtir (2009: 9).

Dîvânu Lugâti't-Türk'te Uygurlarla İlgili Kayıtlar

Dîvânu Lugâti't-Türk'te (aşağıda DLT) adı geçen diyalektlerle ilgili ses, şekil, anlam, köken bilgisi ve söz varlığı özellikleri çeşitli vesilelerle yayımlanmıştır. DLT'nin Dankoff-Kelly yayımında, herhangi diyalekte ait olduğu kaydedilen unsurlar, kayıtların tamamı verilmemiş olsa da bir dizin hâlinde gösterilmiştir. Kâşgarlı Mahmud'un, hangi lehçeye ait olduğunu gösterdiği bu örnekler ayrı ayrı çalışmalar olarak da yayımlanmıştır.

Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Arguca hakkında: Doerfer 1971: 173-174; Doerfer 1987; Gülsevin 2008b.

Bulgarca hakkında: Pritsak 1959.

Çiğilce hakkında: Karahan 2008.

Kençekçe hakkında: Bailey 1970: 65-72; Gökdağ 2007; Güner 2009.

Kıpçakça hakkında: Toprak 2003; Alimov 2011.

Oğuzca hakkında: Banguoğlu 1959: 23-48; Banguoğlu 1960; Korkmaz 1972; Gülsevin 2008a; Gülsevin 2016.

Uygurca hakkında Banguoğlu 1958; Emet 2008; Ercilasun 2009.

DLT'deki lehçe bilgisi üzerine genel bir değerlendirme: Killi 2008.

DLT'deki bütün diyalektler üzerinde yapılmış çalışma: Karahan 2013.

DLT'deki Uygurca kayıtlara ilk değinen BANGUOĞLU'dur. BANGUOĞLU, bu yazısında, Kâşgarlı Mahmud'un Uygurlar, Uygurca, Uygur kentleri gibi bazı konular üzerinde çeşitli değerlendirmelerde bulunur.

ERCİLASUN da *Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar* başlıklı makalesinde en eski çağlardan başlayarak Uygurların tarihi üzerinde durur ve Kâşgarlı Mahmud'un Uygurlar hakkında verdiği bilgileri özetle anlatır.

Aşağıda, DLT'de Uygurlar ile ilgili; Uygur adının geçtiği yerler ile Uygur lehçesine ait olduğu özellikle belirtilmiş sözcükler ve yapılar aşağıya çıkarılmış olup Uygur lehçesi diye kayıt düşülen veriler ayrı, Uygur adının geçtiği yerler ayrı ele alınmıştır.

1.1. Uygur Lehçesi Kaydı Olan Sözcükler

1.1.1. *balıklan-*: *köl balıklandı* “göl balıklandı”. Argu lehçesinde bir yer çamurlu olursa yine aynıdır. Uygur lehçesinde ise bir yer hisarlı (kaleli) olursa aynıdır. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 310). Ayrıca krş. Atalay 1992 II: 26; Dankoff-Kelly 1984: 94.

1.1.2. *çap-*: *Çomak tat boynun çapdı* “Uygur lehçesinde, Müslüman kâfirin boynunu vurdu”. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 233). Ayrıca krş. Atalay 1992 II: 3; Dankoff-Kelly 1982: 388.

1.1.3. *çapıl-*: *anı ewi çapıldı* “onun evi saf çamurlarla sıvandı”. Uygur lehçesinde adamın boynu vurulunca da aynıdır (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 266). Ayrıca krş. Atalay 1992 II: 119; Dankoff-Kelly 1984: 24.

1.1.4. *çapıtgan er*: Uygur lehçesinde, devamlı boyun uçuran kişi. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 224). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 513; Dankoff-Kelly 1984: 379.

1.1.5. *çapturmak*: *ol anın boynun çapturdı* “o, onun boynunu vurdurmak için emir verdi. Uygur lehçesinde”. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 284). Ayrıca krş. Atalay 1992 II: 180; Dankoff-Kelly 1984: 52.

1.1.6. *ön-*: *ol ewke öndi* denir; “o evine gitti” demektir. Bu Uygur lehçesidir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 88). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 169; Dankoff-Kelly 1982: 179.

1.1.7. *öndür-*: *Ol anı evke öndürdi* “o evi gösterip onu yöneltti”. Bu Uygur lehçesidir. Oğuzlar bunu bilmez. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 107). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 225; Dankoff-Kelly 1982: 207.

1.1.8. *yalawar*: Uygur lehçesinde hükümdarın elçilerine verilen ad. Atasözü: *Yaş ot küymes yalawar ölmes* “Taze ot nasıl yanmaz ise elçi de ölmez. Gönderenin mektubunda sertlik ve kabalık olsa bile.” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 369 ve 320). Atalay, sözcüğü *yalafar* biçiminde okur (1992 II: 288 ve III: 47). Ayrıca krş. Dankoff-Kelly 1984: 172 ve 107.

1.1.9. *yartmak*: “para” için kullanılan *yarmak*’ın Uygur lehçesindeki biçimi. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 526). Ayrıca krş. Atalay 1992 III: 432; Dankoff-Kelly 1984: 371. Onlar, yüce ve aziz Allah’ın bir kula lanet etmesiyle bir kulun, emrinde

olan kendisi gibi birine lanet etmesini ayırmışlardır. Birisini üstünlü, bunu ise esreli yapmışlardır. Bu da yüce Allah'ın elçisini, hanın elçisinden ayırt etmeleri gibidir. Yüce Allah'ın elçisine *yalawaç* derler; *yalawar* ise Uygur lehçesinde hanın elçisidir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 320). Ayrıca krş. Atalay 1992 II: 288; Dankoff-Kelly 1984: 107).

1.2. Uygur Adının Geçtiği Kayıtlar

1.2.1. DLT'de Uygurlarla ilgili ilk kayıt, boyların sıralanması ve adlarının anılmasında geçer (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 10). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 28; Dankoff-Kelly 1984: 82.

1.2.2. *Balık*: Kale ve şehir. Müslüman olmayanların ve Uygurların lehçesinde. *Biş balık* buradan adlandırılmıştır. Uygur şehirlerinin en büyüğüdür Anlamı “beş şehir”dir. *Yañı balık*: Onlara ait bir başka şehre de *Yañı balık* denir; “yeni şehir demektir”. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 163). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 379; Dankoff-Kelly 1982: 290. BANGUOĞLU, bu kentin, Turfan yakınlarında *Yeni Şahr* adıyla kaydedilen Yeni Turfan olabileceğini belirtir (1958: 99).

1.2.3. *Beçkem*: alamet. İpekten veya yaban öküzü kuyruğundan yapılır. Savaş gününde kahraman kendini bununla tanıtır. Oğuzlar bunu *berçem* diye adlandırır. Şiir: *beçkem urup atlaka/Uygurdaki Tatlaka/Oğrı yawuz itlaka/kuşlar kipi uçtumuz*. Diyor ki: Atlarımıza alamet vurduk ve Uygur itlerine yöneldik – halkı kastediyor- Kuşların uçuşu gibi onlara doğru uçtuk ve sonunda üzerlerine indik. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 211). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 483; Dankoff-Kelly 1982: 359.

1.2.4. *Bögür*: Küçe ile Uygur arasında, dağ zirvesinde bir kale. Sınır kalesidir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 155). Atalay'da *bükür* (1992 II: 361); Dankoff-Kelly'de ise *bögür* okunmuştur (Dankoff-Kelly 1982: 279). Ayrıca krş. Banguoğlu 1958: 94.

1.2.5. *Çat-*: *Ordulanıp yüksek tağığ oglak çatar/Uygur tatın yuwga alıp yomgın satar*. Dağın tepesinde pusuya yatan bir adamı niteleyerek diyor ki: O, dağın tepesinde yerleşti. Hâlâ kuzuyu oğlak vb. şeylere katmaktadır; yani çobandır. Buna rağmen Uygurlara saldırarak onlardan sürü alır ve onları satar. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 324). Ayrıca krş. Atalay 1992 II: 294; Banguoğlu 1958: 101; Dankoff-Kelly 1984: 111.

1.2.6. Çomak: Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 164). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 381; Dankoff-Kelly 1982: 292.

1.2.7. kamdu: Dört arşın uzunluğunda, bir karış genişliğinde kumaş parçası. Üzerine Uygur hanının mührü basılır ve alışverişler onunla yapılır. Eskiyip yıprandığı zaman yedi yılda bir yamalanır, yıkanır ve üzerine mühür tekrar basılır (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 181). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 418; Dankoff-Kelly 1982: 317.

1.2.8. Kimi ‘gemi’. Türklerde esreli kef ile. Şiir: *kimi içre oldurup/İla suvın keç-timiz/Uygur tapa başlanıp/Mıñlak ilin açtımız.* Diyor ki: Gemiye bindik ve İla suyunu geçtik. Bu, büyük bir ırmaktır. Uygur’a doğru yöneldik ve Mıñlak’ı fethettik. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 448). Ayrıca krş. Atalay 1992 III: 235; Dankoff-Kelly 1984: 272.

1.2.9. Kijüt: Uygur sınırında bir şehir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 494). Ayrıca krş. Atalay 1992 III: 362; Dankoff-Kelly 1984: 334.

1.2.10. Koçu: Uygurlarda bir şehrin adı. Orada, ülkenin bütünü bununla adlandırılır. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 442). Ayrıca krş. Atalay 1992 III: 219; Dankoff-Kelly 1984: 263. Ayrıca *Koçu* maddesinin ikinci yazımında da “Uygur ülkesinin adı” denmiştir (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 450).

1.2.11. Küsen: Küçe denilen şehrin adı. Uygur sınırındadır. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 174). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 404; Dankoff-Kelly 1982: 308.

1.2.12. Tarım: Uygur ülkesinin uç bölgesinde, Küçe yakınlarında bir yerin adı Usmı tarım’dır; nehir oradan akar ve bu nehir onunla (Tarım olarak) adlandırılır. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 171). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 397. Dankoff-Kelly 1982: 302.

İrmak adının tarifinde verilen kent adı, Atalay’da *Köçe*, Ercilasun-Akkoyunlu’da *Küçe*, Dankoff-Kelly’de *Kuça* olarak verilmiştir. BANGUOĞLU, bu yer adının iki farklı yerde daha geçtiğini ancak buralardaki yazımında, çok önemli olmayan küçük farklılık bulunduğunu belirterek bu yerin *Kuça*’nın kuzeydoğusunda olması gerektiğini ifade eder (1958: 93-94). Bu kent bugünkü *Kuça*’dır. DLT’de *kef* harfi ile yazılmış olduğuna göre herhâlde *Küçe* olarak okumak daha doğru olur.

1.2.13. *Tat*: Yağma ve Toxsıların nezdinde Uygur kâfirleri. Onların ülkesinde onlardan duydum. Konuşma sırasında “Uygur ve Çinli” anlamında *Tat Tawgaç* diyorlar. Bu atasözünün yorumu onlara da gider. Çünkü onların vefası yoktur. Diken nasıl ki kökünden sökülme yi hak etmiştir; Uygur da gözünden vurulmayı hak etmiştir. Diğer bir atasözü: *Tatsız Türk bolmas başsız börk bolmas*. Anlamı: Türklere karışmamış hiçbir Fars yoktur; üzerine konacak baş olacak ki börk de olsun. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 317). Ayrıca krş. Atalay 1992 II: 280-281; Banguoğlu 1958: 97-98; Dankoff-Kelly 1984: 103.

1.2.14. *Tıl* ‘dil, lehçe’. Bundan *Uygur tılı* denir. ‘Uygur lehçesi’ demektir. *Xıtay tılı* ‘Çin Dili’ demektir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 402). Ayrıca krş. Atalay 1992 III: 133-134; Dankoff-Kelly 1984: 216.

1.2.15. *Uygur*: Beş şehirli bir vilayetin adı. İskender orayı, Türk hakanı ile barıştığı zaman kurdu. Muhammed Çakır Tonka oğlu Nizamü’-din İsrâfil Togan Tigin babasından naklen bana dedi ki: İskender Uygur vilayeti yakınlarına vardığı zaman Türk hakanı ona dört bin kişi gönderdi. Tolgalarının kanatları şahin kanadı gibi idi. Oklarını öne nasıl atıyorlarsa, arkaya da öyle atıyorlardı. İskender bunları görünce hayretler içinde kalarak *izna:n xu:z xurend* dedi; yani bunlar kendi kendilerini besleyebilirler; başkalarının yiyeceklerine ihtiyaç duymazlar; çünkü av, onlardan kaçamaz ve istedikleri an onu yiyebilirler. Bundan dolayı vilayet *Xuzhur* adını aldı. (...) “*Uygur*” da *xâ*’yı elif’e çevirdiklerinde, *xuz*’daki *zel*’i de ye yaptılar. Bu büyük bir kuraldır. Yani *zel*, ye yapılır. Sonra, *xur*’daki *xâ*’yı da gayın yaptılar. *Xâ*’nın gayın’la ve gayın’ın *xâ* ile değiştirilmesi de caizdir. (...) O vilayet beş şehirdir; halkı, en şiddetli kâfirler ve en iyi ok atıcılarıdır. Bunlar; İskender’in kurduğu Sülmi, sonra Koçu, sonra Can Balık, sonra Biş Balık, sonra Yanı Balık. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 54). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 111-113; Banguoğlu 1958: 96; Dankoff-Kelly 1982: 139-140.

1.2.16. Hükümdar (Şu), Çin’e geçti; Zülkarneyn de ardından gitti. Uygur yakınlarında ona yaklaşıncı (...) Daha sonra Zülkarneyn onunla barıştı ve Uygur şehirlerini kurdu. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 520). Ayrıca krş. Atalay 1992 III: 416; Dankoff-Kelly 1984: 363.

1.2.17. Uygur adı şu cümlede geçer: “En doğrusu; Yagma ve Toxsılar ile tâ Uygur şehirlerine kadar ...” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 11). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 30, Dankoff-Kelly 1984: 84.

1.2.18. Uygur adı şu atasözünde geçer: *Uygur yıgaç uzun kes temür kısqa kes.* Tahtayı keserken uzun kes; demiri keserken kısa kes. Çünkü demiri uzatma imkânı vardır. Onların (Uygurların) bir tellalı vardır; her gün bağırarak bu öğüdü onlara öğretir. (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 236). Ayrıca krş. Atalay 1992 II: 11-12; Dankoff-Kelly 1982: 393.

1.2.19. “Uygurlar da katışıksız bir Türk diline sahiptir. Bunun yanında kendi aralarında konuştukları ikinci bir dil vardır. Kitabın başında bahsettiğim 24 harften ibaret yazıları vardır; onu yazışmalarında kullanırlar. Uygurların Çin ile birlikte kullandıkları başka bir yazıları daha vardır. Onunla kutsal kitaplar ve resmî belgeler yazılır. Kültürlü olmayanlar bu yazıyı okuyamaz. Kültürlü olanlara ben şehirliler adını verdim” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 11). Ayrıca krş. Atalay 1992 I: 29, Dankoff-Kelly 1984: 83.

Uygurların ikinci bir dile sahip oldukları konusu, yeterince tartışılmamış bir konudur. BANGUOĞLU, Kâşgarlı'nın sözünü ettiği ikinci dil ve alfabe konusunda, Soğd veya Maniheist alfabelerinden biri olabileceğini düşünür ancak “Çinlilerle müşterek olması” kısmını izah edemediğini belirtir ve Uygurların aralarında başka bir dil olduğu konusunun muhtemel olmadığını, bu rivayetin belki Uygur tacirlerinin bildikleri bir yabancı dilden galat olabileceğini belirtir (1958: 109). ERCİLASUN, bu dilin Çince olduğunu öne sürer (2009: 10). AYDEMİR ise, Uygurların o dönemde etkileşim içerisinde bulunduğu diğer milletlerin dillerinin olup olmadığını değerlendirdikten sonra bu dilin Toharca olabileceğini önerir (2011: 397-398). Yani burada, Uygurlar diye kastedilen, gerçekte Toharlardı. Gerçekten de Türkleşmiş olduğu iddia edilen Toharların hem kendi dillerini hem de Uygurca'yı konuşup yazıyor olmaları, Budist Uygur dönemi için normal görünmektedir. Hatta Aydemir, ilginç bir not ekleyerek Kâşgarlı Mahmud'un, bu ikinci dilin adını neden yazmadığı konusunda ise, Karahanlı Devleti'nin doğu bölümlerinde yer alan Uygur bölgesine gitmediğini, bizzat gözlemleri bulunmadığını ve aldığı duyumlar ile yazdığını belirtmektedir (2011: 398).

1.2.20. Yulduz Köl: Küçe (Kuça), Kiñüt ve Uygur sınırları arasında bir gölün adı (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 403). ATALAY, bu sözcüğü *yulduz köl* biçiminde okumuştur (1992 III: 136). Ayrıca krş. Dankoff-Kelly 1984: 217.

2. Genel Değerlendirme

Kâşgarlı Mahmud, ölümsüz eseri DLT’de sözcüklerin ses bilgisi, şekil bilgisi, anlam bilgisi ve köken bilgisi özelliklerini belirlemesinden dolayı Türk dili bilgini olarak nitelendirilebilir. Kâşgarlı’nın verdiği sözcük örneklerinde, hangi diyalekt tarafından kullanıldığıнын belirtilmesi de ayrıca önemlidir. Yani DLT, XI. yüzyıldaki Türk dilinin diyalektlerinin durumu, ses ve şekil özelliklerinin verilmesi gibi birçok konuda Türk dili tarihi araştırmalarının en temel kaynaklarından biridir.

DLT’deki diyalekt örneklerine bakıldığında, diğer lehçelere oranla, Uygurcanın az sayıda örnek üzerinde gösterildiği görülmektedir. Eserde dokuz yerde *Uygur lehçesinde* kaydı tespit edilmiştir. Tespit edebildiğimiz yirmi kayıt ise Uygur adının geçtiği yerlerdir. Kâşgarlı Mahmud, yukarıda verdiğimiz dokuz sözcük dışında, hiçbir sözcüğe Uygurca kaydı düşmemiştir. Karahanlı dönemi yazı dilinin temelini eski Uygurca olmasından dolayı, Kâşgarlı Mahmud, eserinde sözcüklerin Uygurca biçimlerine pek yer vermemiştir, görüşü öne sürülebilir. Çünkü kullandığı yazı dili zaten Uygurcanın devamı bir yazı dili idi. Ancak Karahanlı devletin doğu bölümünde yaşayan Budist Uygurlardan yeri geldikçe bahsetti, çünkü onlar Müslüman değildi ve onlardan nefret ediyorlardı. Bu nedenle eserde yer alan birçok şiir parçasında Budistlere, çoklukla Uygurlara en ağır hakaretlerde bulunmuştur.

3. Sonuç

DLT, yalnızca XI. yüzyıl Türk dünyasını yansıtmaması bakımından değil bütün Türk dili tarihi bakımından önemli bir eserdir. Günümüze kadar gelmiş her Türk yazı dili, kendi diyalektinin tarihî özelliklerini görebilmek için mutlaka DLT’den yararlanması gerekir. Kâşgarlı Mahmud, o dönemde yaygın olarak kullanılan, konuşanı çok olan ve muhtemelen yazı dili olan diyalektler hakkında eşsiz bilgiler vermiş, ancak Karahanlı yazı dilinin bağlı olduğu Uygurcadan diyalekt özellikleri bakımından, etraflıca söz etmemiştir. Bunu, mensup olduğu yazı dili olan Kara-

hanlı Türkçesinin, temelde eski Uygur Türkçesi yazı geleneğine ait olmasına bağlamak mümkündür. Karahanlı Devleti'nin doğusunda yaşayan Budist Uygurlardan da yeri geldikçe ve çok zaman aşığılayıcı üslupla bahsi ise, onların Müslüman olmamaları ile açıklanabilir.

Kaynakça

ALİMOV, R. (2011). "Divanu Lugati't-Türk'e Göre Kıpçakların Dili", Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu, Ed. H. DEVELİ et al. Eren Kitapçılık, İstanbul: 147-158.

ATALAY, B. (1992). Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I-III, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYDEMİR, H. (2011). "Kâşgarlı Mahmud ve "Uygurların İkinci Dili" Üzerine". Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu, Ed. H. DEVELİ et al. Eren Kitapçılık, İstanbul: 395-405.

AYDIN, E. (2015). Yenisey Yazıtları, Konya: Kömen Yayınları.

AYDIN, E. (2016). Eski Türk Yer Adları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

AYDIN, E. (2018). Uygur Yazıtları, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

BAILEY, H. W. (1970). "Saka Studies: The Ancient Kingdom of Khotan", Iran, 8: 65-72.

BANGUOĞLU, T. (1958). "Kâşgarî'den Notlar I: Uygurlar ve Uygurca Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1958: 87-113.

BANGUOĞLU, T. (1959). "Kâşgarî'den Notlar II: Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959: 23-48.

BANGUOĞLU, T. (1960). "Kâşgarî'den Notlar III: Oğuz Lehçesi Üzerine", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1960: 23-48.

DANKOFF, R. & J. KELLY (1982-1984). Mahmut el-Kāşrari: Compendium of the Turkic Dialects (Dīvān Luyāt at-Türk), Part I-III, Harvard: Harvard University Press.

DOERFER, G. (1971). Khalaj Materials, Bloomington: Indiana University.

DOERFER, G. (1987). "Mahmūd al-Kāşyari: Aryu, Chaladsch", Ural-Altische Jahrbücher, 7: 105-114.

EMET, E. (2008). “Divan-u Lugati` t Türk ve Uygur Ağızları”, Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kâşgarlı Mahmut ve Dönemi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 171-204.

ERCİLASUN, A. B. & Z. AKKOYUNLU (2015). Dîvânu Lugâti` t-Türk, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ERCİLASUN, A. B. (2009). “Dîvânü Lügati` t-Türk ve Uygurlar”, Turkish Studies, 4/8: 5-12.

GÖKDAĞ, B. A. (2007). “Kençekler ve Kençekçe”, Dil Araştırmaları, 1: 97-108.

GÜLSEVİN, G. (2008a). “Divanu Lügati` t-Türk`teki Oğuzca Özelliklere Karşılaştırmalı Bir Bakış”, Doğumunun 1000. Yılında Kâşgarlı Mahmut ve Eseri Sempozyumu, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul: 331-345.

GÜLSEVİN, G. (2008b). “Kaşgarlı Mahmut`un Verdiği Bilgilere Göre Arguca Eski Ha-laçça Olabilir mi?”, Uluslararası Kaşgarlı Mahmut Sempozyumu Bildiri Metinleri, Rize Üniversitesi Yayınları, Rize: 286-294.

GÜLSEVİN, G. (2016). “11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri Vardı?”, Bilig, 76: 269-300.

GÜNER, G. (2009). “Divânü Lugâti` t-Türk`te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler”, Bilig, 48: 75-90.

KARAHAN, A. (2008). “Divânü Lugâti` t-Türk`e Göre Çiğil Lehçesi ve Karahanlı Yazı Dili ile İlişkisi”, Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri, Kâşgarlı Mahmut ve Dönemi, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara: 467-477.

KARAHAN, A. (2013). Divânü Lugâti` t-Türk`e Göre 11. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KİLLİ, G. (2008). “Türk Diyalektolojisi Araştırmalarının Eşsiz Kaynağı Dîvânu Lugâti` t-Türk”, Kâşgarlı Mahmûd Kitabı, Ed. F. S. BARUTÇU-ÖZÖNDER, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara: 375-403.

KORKMAZ, Z. (1972). “Kâşgarlı Mahmut ve Oğuz Türkçesi”, Türk Dili, 253: 3-19.

PRITSAK, O. (1959). “Kâşgarîs Angaben über die Sprache der Bolgaren”, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 109: 92- 116.

TOPRAK, F. (2003). “Divanü Lugati` t-Türk`te Kıpçakça Kaydıyla Verilen Kelimelerin Tarihi Kıpçak Söz Varlığı İçindeki Yeri”, Türkoloji Dergisi, 16/2: 79-90.

ZIEME, P. (2009). “Ordo Uluş, Solmı and Beşbalık”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 62/3: 255-266.